
Upytės žemė

II tūkstantmečio

pirmojoje pusėje

Gintautas Zabiela

Lietuvos istorijos institutas

Dabartinio Panevėžio rajono pietinės dalies priešistorė ir ankstyvoji istorija yra beveik netyrinėta tema. Iki šiol ji daugiau nagrinėta tik Panevėžio istorijos kontekste¹. Daugiau istorinių duomenų yra tik iš XIV a., kai šias vietas kelis kartus niokojo Livonijos ordinas. Kas buvo iki tol ir kas po to – istorija daugiausia nutyli. Padėtis vėl pasikeičia XVI a., kuomet čia žinomas Upytės valsčius. Šioje II tūkstantmečio pirmosios pusės istorijos tamsybėje bene dažniausiai minima Upytės žemė. Jos ankstyviausiai istorijai pasiaiškinti ir skirtas šis straipsnis.

Upytės žemė pirmą kartą paminėta XIII a. viduryje². Tradiciškai ji tapatinama su dabartine Upyte Panevėžio rajone³. Čia gretiname Tarnagalos kaime yra žymus piliakalnis, nuo 1932 m. perimtas valstybės žinion⁴. Nors jo istorija paprastai siejama su XVII a. čia gyvenusia istorine asmenybe – dvarininku Vladislavu Sicinskiu

¹ O. Maksimaitienė, Pirmosios žinios apie Panevėžio miestą, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, Vilnius, 1961, t. 2 (11), p. 125–132; O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, Panevėžys, 2003, p. 14–21; A. Petruilienė, *Panevėžio miesto ir jo apylinkių priešistorė*, Panevėžys, 2003, p. 9–38.

² O. Maksimaitienė, Pirmosios žinios apie Panevėžio miestą, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, Vilnius, 1961, t. 2 (11), p. 126.

³ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, Panevėžys, 2003, p. 24.

⁴ Valstybės archeologijos komisijos medžiaga, *Kultūros paveldo centro Dokumentacijos centras*, f. 1, a. 1, Nr. 34, p. 361.

(1614–po 1673)⁵, senosios Upytės istorijos paieškos joje lieka.

Tarnagalos piliakalnis, dažniausiai vadinamas Upytės vardu, gerai žinomas archeologinėje literatūroje⁶, tačiau iki pat šių dienų klaidingai suprastas, piliakalniu laikant visą aukštumą Vešetos dešiniajame krante tarp 1930–1931 m. nusausintų pelkių, paverstų pievomis. „Sausuma arčiausiai iš ŠV pusės. Čia dar buvęs iškastas lanku apie 25 m pločio griovys. Kalvos šlaitai status, 4–5 m aukščio. Viršuje aplink supiltas 1,5–2,5 m aukščio, apie 450 m ilgio pylimas. Jis aukštesnis ŠV krašte, kur arčiau kalvos prieina sausuma. Pylimas apardytas. Aikštės ŠR dalyje yra 85 m ilgio ir 25 m pločio bei 6 m gylio įdubimas užpelkėjusiu dugnu“⁷. Kitur sutinkamas dar labiau romantizuotas piliakalnio aprašymas, kur nurodomos išmūrytos sienos su 5 vartais, 3 kūrgrindos, „valtims įplaukti dveji arkiniai vartai“⁸. Tuo tarpu tikrasis piliakalnis yra šios aukštumos šiaurės rytinėje dalyje. Jo aikštelė pailga šiaurės rytų–pietvakarių kryptimi, keturkampė, 40x18 m dydžio, 1 m aukštesniu pietrytiniu kraštu. Abiejuose aikštelės galuose supilti pylimai: šiaurės rytiniame – 17 m pločio ir 1,2 m aukščio, išoriniu 4 m aukščio šlaitu besileidžiantis į 8 m pločio bei 1,5 m gylio griovį, už kurio yra supiltas antras 8 m pločio ir 0,3 m aukščio pylimas; pietvakariniame – 14 m pločio ir 1,2 m aukščio, išoriniu 2,5 m aukščio šlaitu besileidžiantis į 8 m pločio terasą (greičiausiai nuskleistas pylimas), už kurios yra 4 m pločio ir 0,5 m gylio griovys bei už jo supiltas antras 6 m pločio ir 0,3 m aukščio pylimas. Piliakalnio šlaitai statūs, 6 m aukščio. Kad ši piliakalnio dalis yra tikrasis piliakalnis, bene pirmasis dėmesį beveik prieš dešimtmetį atkreipė E. Prascevičius.

Į šiaurės vakarus nuo piliakalnio, kitapus natūralios pusmėnulio formos 85 m ilgio, 25 m pločio bei 6 m gylio daubos, didesnėje plokščioje

⁵ A. Tyla, Čičinskas, Sicinskis, Vladislovas, *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, Vilnius, 1985, t. 1, p. 353.

⁶ P. Tarasenska, *Lietuvos archeologijos medžiaga*, Kaunas, 1928, p. 252; P. Tarasenska, *Lietuvos piliakalniai*, Vilnius, 1956, p. 90; M. Valančius, Pasakojimas Antano Tretininko, *Raštai*, Vilnius, 1972, t. 1, p. 363, Nr. 32; Ф. В. Покровский, *Археологическая карта Ковенской губернии*, Вильна, 1899, с. 118; *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1975, t. 2, p. 171, Nr. 763.

⁷ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1975, t. 2, p. 171.

⁸ R. Kunska, Paleogeografijos pastabos apie Nevėžio lygumą ir Upytės apylinkę, *Upytė*, Vilnius, 1986, p. 18.

kalvos dalyje įrengtas papilys. Jo aikštelė 200 m ilgio, 16–38 m pločio su pietvakarių–šiaurės rytų krašte supiltu puslankio formos apie 250 m ilgio, iki 2 m aukščio ir 10 m pločio pylimu. Šiaurinėje papilio pusėje, 4 m žemiau pylimo, šlaite, iškastas 7 m pločio ir 1,5 m gylio griovys, už kurio yra antro pylimo pėdsakai.

Tikrasis piliakalnio vaizdas yra kiek amorfiškas: tipiškas lietuviško tipo nelabai smarkiai įtvirtintas piliakalnis, kurį pagal išorinę išvaizdą būtų galima datuoti plačiu laikotarpiu nuo I tūkstantmečio pirmosios pusės iki II tūkstantmečio pradžios, nedera su didžiuliu gerai įtvirtintu papiliu, būdingu tik XIV a. ar dar vėlesniam laikui. Susidaro įspūdis, kad papilys įrengtas vėliau ir tai yra jau Naujųjų laikų Sicinskio dvaro įtvirtinimai. Pats dvaras greičiausiai stovėjo jo šiaurinėje dalyje, kur yra didelė duobė. Pylimo vidurinėje dalyje jis perkastas padarant įvažiavimą į dvarą. Privažiavimas prie kalno nurodomas ejęs nuo Memenčių dvaro pusės per Vešetą, kur buvęs 1,5–3 m pločio akmenimis grįstas kelias⁹. Tuo tarpu šiaurės rytinėje dalyje pylimas prastumtas buldozeriu XX amžiuje. Čia 1997 m. Lietuvos istorijos instituto archeologinė ekspedicija, vadovaujama dr. Saulės Urbanavičienės, padarė pylimo pjūvį 40 m² dydžio plote, nuvalydama prastumtos vietos sienelės. Nustatyta, kad 10 m pločio pylimas supiltas vienu kartu iš žvyro su iki 20–45 cm skersmens akmenimis¹⁰. Tokia pylimo sąranga irgi nebūdinga priešistorinio laikotarpio ar Viduramžių epochos piliakalnių įtvirtinimams, kas tik sustiprina spėjimą, kad Upytės piliakalnis žymia dalimi yra XVI–XVIII a. darinys. Šią prielaidą paremia ir gausios legendos apie piliakalnį, siejamos išimtinai su Čičinsko vardu¹¹, ir tai, kad iš piliakalnio nežinoma jokių priešistorinių epochų archeologinių radinių, nors jo kraštai apardyti žvyroduobių, o anksčiau (greičiausiai dar XIX a.) jo viršus buvo ariamas. Žinoma, vėlyvą piliakalnio chronologiją galutinai

⁹ Valstybės archeologijos komisijos medžiaga, *Kultūros paveldo centro Dokumentacijos centras*, f. 1, a. 1, Nr. 34, p. 360.

¹⁰ S. Urbanavičienė, Žvalgomieji tyrinėjimai Upytės piliavietėje 1997 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 111–112.

¹¹ Valstybės archeologijos komisijos medžiaga, *Kultūros paveldo centro Dokumentacijos centras*, f. 1, a. 1, Nr. 34, p. 181, 320, 360, 370, 373 (Čičinsko kalnas, *Lietuvos aidas*, 1933 m. rugsėjo 16 d., Nr. 209 (1881)), 373, 374, 375.

Upytės piliakalnio, šiandien dažniausiai vadinamo Čičinsko kalnu, fragmentas.
2004 m. G. Lukoševičiaus nuotr.

Žvalgomieji archeologiniai tyrimai Upytės piliavietėje. Vadovė – Alfreda Petrulienė.
2004 m. G. Lukoševičiaus nuotr.

patvirtinti ar paneigti gali tik jo platesni archeologiniai tyrimai.

Kadangi piliakalnis iki šiol yra beveik netyrinėtas, tad kalbant apie seniausią dabartinės Upytės istoriją negalima pasiremti tiesioginiais archeologiniais duomenimis. Tuo tarpu netiesioginiai archeologiniai ir kitokie duomenys byloja ne Upytės, kaip Upytės žemės centro, naudai.

Pirmasis argumentas yra Upytės vietovardžio kilmė. Savo prasme reiškiantis nedidelę upę vietovardis Upytė iškart skatina ieškoti tokio pavadinimo upės ir jos krantuose atitinkamų archeologijos paminklų. Toli tokios upės ieškoti nereikia. Upytė yra 38 km ilgio kairysis Nevėžio intakas, įsiliejantis į jį netoli Krekenavos, prasidedantis Ramygalos apylinkėse ir tekantis pro Ėriškius ir Levaniškius. Jokių archeologijos paminklų jos krantuose nežinome. Dabartinė Upytė yra prie Upytės dešiniojo intako Vešetos, nutolusi arčiausiai per 3 km nuo Upytės upės į šiaurę. Pats atstumas šiaip nėra didelis ir istoriškai paaiškinamas, tačiau paprastai atvirksčia tvarka: dabartinė vietovė nutolusi nuo istorinės su senuoju centru, dažniausiai piliakalniu, kurio pavadinimą galima paaiškinti vietos realijomis. Upytės atveju to nėra. Piliakalnis ant Vešetos kranto nėra joks argumentas tapatinant Upytę su Upytės žemės centru.

Čia reikia pastebėti, kad upių, vadinamų Upytėmis, Vidurio Lietuvoje yra net 6¹². Be jau minėtos Upytės, antra pagal ilgį yra 29 km ilgio Upytė – kairysis Tatulos intakas, įsiliejantis į ją ties Kirdonimis. 11 km ilgio Upytė – kairysis Gynėvės intakas – teka Lapkalnio miškuose. 9,2 km ilgio Upytė yra Šušvės dešinysis intakas Šiaulėnų apylinkėse. 4 km ilgio trumpa Upytė – Dubysos kairysis intakas tarp Ariogalos ir Betygalos, netoli jos dešiniojo kranto yra Ročiškės piliakalnis. Mažiausiai žinoma 4 km Upytė – dešinysis Šiaušės intakas – išteka iš Rėkyvos ežero. Keistu sutapimu visos šios Upytės nutolusiu puslankiu juosia Upytės žemę.

Antrasis argumentas yra archeologinių kasinėjimų duomenys. Dabartinės Upytės vietoje 1938 ir 1998–1999 m. vykdyti archeologiniai tyrimai irgi nepatvirtina čia buvus gyvenvietę II tūkstantmečio pradžioje. Upytėje

¹² Lietuvos TSR upių kadastras, Vilnius, 1959, 1 dalis, p. 203–204.

tėra rastas III–V a. kapinynas, kuriame iširti 53 griautiniai kapai¹³. Kapinynas yra gana tipiškas eilinės Vidurio Lietuvos kaimo bendruomenės paliktas viduriniojo geležies amžiaus laidojimo paminklas. Tokių palyginti nedidelių kapinynų Vidurio Lietuvoje tyrinėta ne vienas: Griniūnuose¹⁴, Kairėnėliuose¹⁵, Labūnavoje¹⁶, Obeliuose¹⁷, Sauginiuose¹⁸. Dabartinio Panevėžio rajono pietinėje dalyje šio laikotarpio netyrinėti kapinynai žinomi Gabuluose¹⁹, Glitėnuose²⁰, Skaistkalnyje²¹. Visuose juose laidoti nustota apie VI–VII a., kas rodo kažkokius pakitimus to laiko šių vietų apgyvendinime. Vėlesni kapinynai šiaurinėje Vidurio Lietuvos dalyje atsiranda kitose vietose. Tai Vidurio Lietuvoje gerai žinomi degintiniai kapinynai su griautiniais žirgų kapais²². Upytei artimiausias toks kapinynas 1938 m. tyrinėtas Rimaisuose²³. Ši vietovė yra 2,5 km į rytus nuo Upytės upės, 4 km į šiaurę nuo Ramygalos. Deja, jau 1938 m. šis kapinynas buvo labai žvyrduobių suardytas, likę tik jo kraštai. Tačiau ir iš jo likusių tyrimų galima susidaryti vaizdą apie II tūkstantmečio pradžios Upytės apylinkių laidoseną. Nors pati tyrimų medžiaga lieka neskelbta, iš išlikusios medžiagos galima daryti tam tikrus apibendrinimus.

Pirmiausia tai didelis, apie 1 ha ploto kapinynas²⁴, rodantis bu-

¹³ P. Kulikauskas, Upytės priešistorinio kapinyno (Naujamesčio vls., Panevėžio aps.) tyrinėjimų duomenys, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1998, t. 15, p. 19–85; S. Urbanavičienė, Upytės kapinyno tyrinėjimai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*, Vilnius, 2000, p. 292.

¹⁴ A. Tautavičius, Griniūnų (Panevėžio r.) plokštinis kapinynas, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1976–1977 metais*, Vilnius, 1978, p. 150–155.

¹⁵ J. Stankus, Kairėnėlių plokštinis kapinynas, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1984, t. 3, p. 63–79.

¹⁶ M. Černiauskas, Labūnavos kapinynas, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais*, Vilnius, 1982, p. 47–49.

¹⁷ V. Urbanavičius, S. Urbanavičienė, Archeologiniai tyrimai, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1988, t. 6, Obelių kapinynas, p. 10–19.

¹⁸ A. Merkevičius, Sauginių plokštinis kapinynas, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1984, t. 3, p. 41–63.

¹⁹ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1977, t. 3, p. 37.

²⁰ Ten pat, p. 41.

²¹ Ten pat, p. 103.

²² M. Bertašius, *Vidurio Lietuva VIII–XII a.*, Kaunas, 2002, p. 49–212.

²³ J. Puzinas, Rimaisų (Panevėžio r., Ramygalos apyl.) 1938 m. kasinėjimų dienoraštis, *Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas*, f. 1, Nr. 602.

²⁴ Ten pat, p. 1.

vus nemažą arba ilgokai egzistavusią gyvenvietę, kurios tikslesnė vieta nežinoma. Kapinyną sudaro tarsi trys dalys: šiaurinė dalis su degintiniais žmonių kapais, vakarinė – su laužaviete, pietrytinė – su griautiniais žirgų kapais²⁵. Žmonės laidoti sudeginti negiliose (iki 40–50 cm gylio) apie 1 m skersmens duobutėse su negausiomis įkapėmis: žalvariniais papuošalais – apyrankėmis²⁶, segėmis²⁷, karoliais, akmeniniais galastuvais, net žalvariniu kalavijo makštų apkalu²⁸. Jie deginti keliasdešimt metrų į šoną buvusioje 7 m skersmens laužavietėje, kurios centras grįstas iki 12 cm skersmens perdegusiais akmenimis, o pati žemė perdegusi net iki 24 cm gylio²⁹. Žmonių palydovai į mirusiųjų pasaulį buvo žirgai. Jie laidoti tam tikromis eilėmis iki 1,8 m skersmens ir 0,7 m gylio duobėse, kniūbsti, galvomis į pietvakarius. Galvos puoštos žalvarinėmis įvijomis, skardelėmis, žvangučiais, viršugalvyje įkabintu gintariniu karoliu. Kapinyne rasta ir gražiai puoštų balno kilpų³⁰, diržų skirstiklių, žąslų³¹, kas būdinga žirgų kapams.

²⁵ Ten pat, p. 2.

²⁶ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1978, t. 4, p. 100, Nr. 9 (951) (apyrankė siaurais aukštais gyvuliniais snukučiais), (VDKM 1821:31).

²⁷ Ten pat, p. 55, Nr. 42 (591) (pasaginė segė daugiakampėmis galvutėmis), (VDKM 1821:191); p. 57, Nr. 37 (591) (2 pasaginės segės aguoniniais galais apskrito pjūvio lankeliu), (VDKM 1821:15, 16); p. 66, Nr. 10 (591) (pasaginė miniatiūrinė segė), (VDKM 1821:1); p. 67, Nr. 8 (591) (apskrita nekiauraraštė segė), (VDKM 1821:21); *Lietuvių liaudies menas*, Vilnius, 1966, pav. 190.

²⁸ V. Kazakevičius, Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijo makštų galų apkalai), *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1998, t. 15, p. 290, 314 (I a potipio apkalas su paukšteliais išskleistais sparnais, datuojamas X a. pabaiga – XI a. pirmąja puse); V. Kazakevičius, *Sword chapes from Lithuania, Acta universitatis Stockholmiensis. Studia baltica Stockholmiensis. Die Kontakte zwischen Ostbalticum und Scandinavien im frühen Mittelalter*, Stockholm, 1992, p. 93. Fig. 2:8.

²⁹ J. Puzinas, Rimaisų (Panevėžio r., Ramygalos apyl.) 1938 m. kasinėjimų dienoraštis, *Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas*, f. 1, Nr. 602, p. 6–7.

³⁰ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1978, t. 4, p. 127, Nr. 37 (591), (7 vienetai VI (1 – pusiau ovalios, lankelio skersinis pjūvis pusiau apvalus ar suapvalintas keturkampis), datuojamos X–XII a., ir IX (2 – suapvalintos trikampio formos, plačiu lankeliu), datuojamos XI a. antrąja puse – XIII a. pradžia, tipai. Žr. J. Antanavičius, Balno kilpos Lietuvoje X–XIV a., *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, Vilnius, 1976, t. 1 (54), p. 74, 77, (VDKM 990:1–7).

³¹ *Lietuvių liaudies menas*, Vilnius, 1966, pav. 183–189, 191, 193.

Panašūs degintiniai žmonių kapinynai su griautiniais žirgų palaidojimais artimiausiose Upytei apylinkėse tyrinėti Barinėje³², Tulpiakiemyje³³, Obeliuose³⁴, dabartiniame Panevėžio rajone žinomi Burveliuose³⁵, Padvarninkuose³⁶, Pakalniškiuose³⁷, Pakritižyje³⁸, Rojūnuose³⁹, Venslaviškiuose⁴⁰, Zubiškiuose⁴¹, Žilainiuose⁴². Jų žinoma ir į šiaurę nuo dabartinės Upytės iki pat Panevėžio ar net dar labiau į šiaurę⁴³. Kažkoks labai neaiškus senovės objektas minimas ir šalia Upytės, į šiaurę nuo Upytės – Bistramo dvaro buvusiose žvyrduobėse. 1935 m. lapkričio mėnesį Upytės pradžios mokyklos mokytojo Augustino Juozėno užpildytoje Lietuvos žemės vardyno anketoje nurodoma, kad čia „randa sudegusių senovės liekanų, be to, nuo buvusių galbūt Upytės mt. mūrinių namų pamatų akmenis“⁴⁴. Šia vieta daugiau niekas nesidomėjo, o turima informacija šiandien neleidžia tvirtiau teigti čia buvus degintinį kapinyną, mat „sudegusias senovės liekanas“ iškart paneigia tokiems kapinynams nebūdingi „akmeniniai pamatai“.

Upytės žemę iki XIV a. galima apibrėžti tik pagal šio laikotarpio

³² A. Petruilienė, Barinės senkapis, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1995, t. 11, p. 47–72.

³³ A. Varnas, Tulpiakiemio senkapiai, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1995, t. 11, p. 244–289.

³⁴ V. Urbanavičius, S. Urbanavičienė, Archeologiniai tyrimai, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1988, t. 6, Obelių kapinynas, p. 1935.

³⁵ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1977, t. 3, p. 39.

³⁶ Iš čia kilęs kalavijo makštų apkalas su palmete, datuojamas XI a. pabaiga – XII a., žr. V. Kazakevičius, Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijo makštų galų apkalai), *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1998, t. 15, p. 307, pav. 36:1, 308, 318; V. Kazakevičius, *Sword chapes from Lithuania, Acta universitatis Stockholmiensis. Studia baltica Stockholmiensis. Die Kontakte zwischen Ostbalticum und Scandinavien im frühen Mittelalter*, Stockholm, 1992, p. 104. Fig. 9:2.

³⁷ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1977, t. 3, p. 78–79.

³⁸ Ten pat, p. 80.

³⁹ Ten pat, p. 97.

⁴⁰ Ten pat, p. 120.

⁴¹ Valstybės archeologijos komisijos medžiaga, *Kultūros paveldo centro Dokumentacijos centras*, f. 1, a. 1, Nr. 34, p. 436 („iškasti arklio griaučiai ir sidabrinės kamanos“).

⁴² Ten pat, p. 441 („rado senoviškus žąslus (cuglius)“).

⁴³ G. Zabiela, Laidosena pagoniškoje Lietuvoje, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1998, t. 15, p. 362, pav. 2.

⁴⁴ Valstybės archeologijos komisijos medžiaga, *Kultūros paveldo centro Dokumentacijos centras*, f. 1, a. 1, Nr. 34, p. 397.

kapinynus ir neskaitlingus piliakalnius, išsidėsčiusius daugiau žemės kraštuose. Pastarieji (pradedant nuo šiaurės pagal laikrodžio rodyklę) yra pati Upytė (Tarnagala), Sangailai, Vaidatoniai, Pilioniai, Baimainiai, Reginėnai. Šio žiedo viduryje atsiduria vos ne vienintelis čia esantis didžiulis savo įtvirtinimais piliakalnis – Bakainiai⁴⁵. Apie 0,3 ha ploto aikštelė, įtvirtinta iki 8 m aukščio pylimu, už kurio dar yra apie 1,5 ha ploto priešpilis, ginamas 5 m aukščio pylimo ir už jo iškasto 4 m gylio griovio, yra labai išpūdingas piliakalnis, neturintis analogų ne tik Vidurio Lietuvoje, tačiau ir platesnėse teritorijose. Bakainių piliakalnis iki šiol beveik nesulaukė tyrinėtojų dėmesio. XIX a. jį tyrinėti bandė pora mėgėjų. 1841 m. jį kasinėjo generolas Sivercevas (Siversas)⁴⁶, 1898 m. vieną dieną be rezultatų kasė A. Malmgrenas⁴⁷. Bakainių piliakalnį su 1372 m. minimais Šašiais bandė tapatinti E. Prascevičius⁴⁸. Tokio dydžio piliakalnyje turėjo būti neeilinis centras, o ne lokalinis vienos ar kelių kaimo bendruomenių gynybos taškas, kaip kad tuo pačiu metu minimų Šukionių atveju⁴⁹. Nors Bakainiai yra Liaudės dešiniajame krante ir nuo Upytės upės žiočių nutolę per 13 km (yra kitapus Nevėžio), o nuo dabartinės Upytės net 25 km į pietvakarius, matyt, čia reiktų ieškoti pirminio Upytės žemės centro. Šiuo atveju lieka nepaaiškinta tik paties pavadinimo kilmė.

Pirmasis Upytės paminėjimas Upytės ir Šiaulių žemės mini greta. Šiandien tarp dabartinių Šiaulių ir Upytės yra maždaug 75 km atstumas. Abi teritorijas laikant žemėmis, tai nėra didelis atstumas. Tačiau šiuo atveju turime įdomų vietovių sutapimą, tiesa, ne prie Upytės, o arčiau Šiaulių, Radviliškio rajone. Šiaulėnų apylinkėje, 4 km į rytus nuo Šiaulėnų, į Šušvę įteka jos dešinysis intakas Upytė. Vos 2 km į vakarus nuo jos vidurupio yra Kudinų piliakalnis, vadinamas Šiaulės kalnu⁵⁰. Tai II tūkstantmečio pradžios požymius turintis netyrinėtas piliakalnis,

⁴⁵ Lietuvos TSR archeologijos atlasas, Vilnius, 1975, t. 2, p. 35 (Nr. 56).

⁴⁶ Materialinės kultūros instituto Sankt Peterburge archyvas, Nr. 166/1898, p. 4.

⁴⁷ Ten pat, p. 9.

⁴⁸ E. Prascevičius, Apie Hermano Vartbergės Livonijos kronikoje 1372 m. minimą vietovę Sasen, *Voruta*, 1995, Nr. 42, p. 8.

⁴⁹ G. Zabiela, Piliakalniai-slėptuvės, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2001, t. 21, p. 404–405.

⁵⁰ Lietuvos TSR archeologijos atlasas, Vilnius, 1975, t. 2, p. 88 (Nr. 341).

kuri galima siedinti ir su XIII a. minima Saulen. Ši Upytė vienintelė iš visų prieš tai minėtųjų gali būti reali Upytės žemės riba su Šiaulių žeme.

XIV a. Upytės apylinkės buvus tankiai gyvenamas rodo Livonijos ordino žygiu metu minimos vietovės⁵¹. 1363–1378 m. laikotarpyje paminėta 58 Livonijos ordino niokotos Upytės artimesnių ar tolimesnių apylinkių vietovės. Tačiau daugumoje šių vietovių šiandien mes nežinome jokio archeologijos paminklo. Iš artimesnių Upytei vietovių archeologiškai lokalizuotos tik dvi. Šukionyse tyrinėtas šio laikotarpio piliakalnis⁵², Uliūnuose – senkapis⁵³. Pastarasis būtų buvęs įdomus archeologijos paminklas, jeigu jo ankstyviausia dalis nebūtų sunaikinta karjero. 1971 m. aptikti kapai yra jau iš senkapio pakraščio ir priklauso Naujesiems laikams. Viduramžių laikotarpio tyrinėtų senkapių Upytės apylinkėse nėra, nors vietų su to laiko kapais žinoma buvus iki pat dabartinio Panevėžio (Lepšiai)⁵⁴. Jos buvusios Pakalniškiuose⁵⁵, Stultiškiuose⁵⁶, Zubiškiuose⁵⁷, Žilainiuose⁵⁸. Stultiškių senkapis, kuriame rasta „įvairių geležinių ginklų (kardų, peilių, durklų)“⁵⁹, nuo dabartinės Upytės miestelio nutolęs vos per 2 km į pietus (Upytės upės link), kas, neaptikus pačioje Upytėje XIII–XV a. senkapio ar gyvenvietės liekanų, leistų juos siedinti su senąja Upyte. Deja, ir šia vieta archeologai vėliau nesidomėjo.

⁵¹ O. Maksimaitienė, Pirmosios žinios apie Panevėžio miestą, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, Vilnius, 1961, t. 2 (11), p. 128; O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, Panevėžys, 2003, p. 20.

⁵² G. Zabiela, Piliakalniai-slėptuvės, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2001, t. 21, p. 399–405.

⁵³ V. Urbanavičius, Senųjų tikėjimų relikvai Lietuvoje XV–XVII amžiais (3. Laidojimo papročiai Uliūnuose XVI–XVII amžiais), *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, Vilnius, 1975, t. 1 (50), p. 51–62; perspausdintas su nežymiais pakeitimais: V. Urbanavičius, Laidojimo papročiai Uliūnuose XVI–XVII amžiais, *Uliūnai*, Vilnius, 1993, p. 15–27.

⁵⁴ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1977, t. 3, p. 338.

⁵⁵ Valstybės archeologijos komisijos medžiaga, *Kultūros paveldo centro Dokumentacijos centras*, f. 1, a. 1, Nr. 34, p. 276.

⁵⁶ Ten pat, p. 344.

⁵⁷ Ten pat, p. 436.

⁵⁸ Ten pat, p. 441.

⁵⁹ Ten pat, p. 344 (1935 m. lapkričio mėnesį A. Juozėno užpildyta Lietuvos žemės vardyno anketa).

XIV a. rašytiniai šaltiniai Upytę mini gana dažnai. 1363, 1365, 1367, 1368, 1371, 1375, 1377 ir 1378 m. ji įvardinama kaip žemė⁶⁰, 1372 m. – kaip vietovė (laukas)⁶¹. 1324 ir 1351 m. Upytė minima nekonkrečiai⁶², tačiau bendras kontekstas rodo žemę. XIV a. Upytės žemės riboms apibrėžti (bent jau tokios apimties, kokios ją žinojo Livonijos ordinas) duomenų yra, tačiau daugeliu atvejų juos ne tik sunku tapatinti su dabartinėmis vietovėmis, bet ir skirti Upytės ar jau ne Upytės žemei. Ordinas karinių žygių metu krašto vidinio administracinio suskirstymo, savaime suprantama, nepaisė, tad dalis šių žygių tikrai užgriebė vietoves už Upytės žemės ribų. Taip 1378 m. jo kariai, atėję nuo Upytės pusės, dvi naktis praleido netoli Ukmergės⁶³, kuri tikrai niekuomet neįėjo į Upytės sudėtį. Tvirtai žinoma tik tuometinė šiaurinė Upytės žemės riba, kuri, 1368 m. žygio duomenimis,ėjo maždaug Panevėžio apylinkėmis. Tuo tarpu apie pietinę,ėjusią maždaug Kėdainių apylinkėmis, galima kalbėti tik su tam tikra tikimybe.

XV a. Upytės žemė praranda savo buvusią svarbą ir virsta valsčiumi. Ši transformacija tebėra netyrinėta, jai pasekti naudotini rašytiniai šaltiniai nežinomi ar net neišlikę. Archeologinių duomenų šio laiko žemės riboms pasekti irgi aiškiai nepakanka, be to, jie aptariamam aspektui nėra informatyvūs. Dėl to kaip gana tolimą analogą, apibrėžiantį jau pakitusias povalakines valsčiaus ribas, tenka naudoti XVI a. inventorius, kuriuose paminėtos vietovės paskelbtos⁶⁴. Iš jų matyti, kad XVI a. antroje pusėje Upytės valsčius vakaruose siekia dabartines Radviliškio, šiaurėje – Biržų, rytuose – Kupiškio apylinkes, pietuose jam priklauso Šėta, Juškonyš. Akivaizdus didžiulis valsčiaus išsiplėtimas į naujai kolonizuojamas pakraščio žemes, kas būdinga ir kitiems paribiniams Lietuvos valsčiams. Tuo tarpu pietinė riba, atrodo, lieka gana stabili ir gali atspindėti senąsias žemės ribas.

⁶⁰ Hermanas iš Vartbergės, Livonijos kronika, Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, *Livonijos kronikos*, Vilnius, 1991, p. 187–188, 189, 191, 197, 203, 205, 208.

⁶¹ Ten pat, p. 197.

⁶² *Gedimino laišakai*, Vilnius, 1966, p. 169; Hermanas iš Vartbergės, Livonijos kronika, Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, *Livonijos kronikos*, Vilnius, 1991, p. 184.

⁶³ Ten pat, p. 208.

⁶⁴ O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, Panevėžys, 2003, p. 23–24; Žemėlapis: O. Maksimaitienė, Upytės senovė, *Upytė*, Vilnius, 1986, p. 22, pav. 3.

Visi aptarti rašytiniai ir archeologiniai šaltiniai, juos suvedus į vieną visumą, įgalina kiek plačiau pasiaiškinti Upytės žemės ribas bei užimamą teritoriją. Panašu, kad Upytės žemė II tūkstantmečio pradžioje apėmė derlingas Nevėžio vidurupio teritorijas, šiaurėje per dabar jau smarkiai iškirštų Rozalimo – Aukštakiškio miškų juostą besiribojančias su Žiemgala. Rytuose nuo Sėlos ją skyrė plati drėgnų miškų juosta (jos liekanos – dabartinė Žalioji giria, Troškūnų miškas), pietryčiuose nuo Deltuvos – Taujėnų giria. Pietuose Upytės riba yra neaiškiausia, nes panašu, kad pati žemė kūrėsi ją apgyvendinant iš pietų, tad ir aiškesnių ribų čia nebuvo. Vakaruose nuo žemaičių žemių ją skyrė siauresnė miškų juosta (dabartiniai Josvainių, Krakių, Baisogalos miškai). Tokia padėtis greičiausiai išliko iki XV a. pradžios, kuomet žemes galutinai pakeitė nauji teritoriniai dariniai.

Iš visų paminėtų duomenų galima daryti kelias išvadas:

1. Upytės žemė tradiciškai tapatinama su dabartine Upyte Panevėžio rajone, tačiau tai iki šiol neparemta svariais argumentais. Upytėje iki šiol nežinoma aiškių II tūkstantmečio pirmosios pusės paminklų, o čia esantis piliakalnis savo išorine išvaizda labiau primena Naujųjų laikų dvarvietę, negu kovų su Ordinu laikų piliavietę. Šis piliakalnis yra ant Vešetos upės kranto, o Upytės upės krantuose iki šiol nežinoma jokio to laiko archeologijos paminklo.

2. Upytės žemę II tūkstantmečio pradžioje galima bandyti apytiksliai apibrėžti pagal tuo metu šioms teritorijoms būdingus vyraujancius degintinius kapinynus su griautiniais žirgų kapais. Arčiausiai dabartinės Upytės toks kapinynas tyrinėtas Rimaisuose. Kapinynus paliko neįtvirtintose gyvenvietėse gyvenusios bendruomenės, o negausūs piliakalniai išsidėstę žemės pakraščiuose. Žemės centre yra didelis stipriai įtvirtintas Bakainių piliakalnis, kurį galima tapatinti su pirminiu Upytės žemės centru.

3. XIV a. Upytės žemės ribas leidžia dalinai apibrėžti Livonijos ordino žygių metu minimos vietovės. XV a. Upytė praranda savo buvusią svarbą ir virsta valsčiumi, kurio smarkiai išsiplėtusios ribos žinomos iš XVI a. antrosios pusės inventorių.

4. Pagal turimus istorinius ir archeologinius duomenis Upytės žemė II tūkstantmečio pradžioje apėmė derlingas Nevėžio vidurupio

teritorijas, kurios šiaurėje ribojosi su Žiemgala, rytuose – su Sėla, pietryčiuose – su Deltuva, vakaruose – su žemaičių žemėmis. Nuo jų Upytė buvo atskirta plačiomis miškų juostomis. Pietuose Upytės riba yra neišskiausia,ėjo maždaug Kėdainių apylinkėmis.

THE UPYTĖ LAND IN THE FIRST HALF OF THE SECOND MILLENNIUM

by **Gintautas Zabiela**

Summary

The Upytė Land is traditionally identified with the present Upytė in Panevėžys Region. But this assumption is not based on any weighty arguments to date.

There are no obvious monuments of the first half of the IInd millennium found in Upytė; besides, the local hillfort reminds superficially more of the New Age manor, the site of the castle from the battles with the Order times. This hillfort stands on the bank of the Vešetė River. As for the Upytė banks, there is no any known archaeological monument found there from this period.

The Upytė Land at the turn of the second millennium could be roughly defined by the predominant cremated burial sites with the skeleton horse graves characteristic to these territories at these times. The closest to the Upytė burial site of such kind was explored in Rimaisai in 1938. These burial sites were left by the communities who lived in the unfortified settlements. The scarce hillforts are situated at the border territories of the Land. In the central part of the Land there is a big well-fortified Bakainiai Hillfort which could be considered the very first centre of the Upytė Land.

The boundaries of the Upytė Land of the XIVth century could be partially defined by the localities mentioned during the Livonian Order crusades in 1363 to 1378. In the XVth century Upytė lost its former